

TARP TAMSIOJO IR DARNIOJO TURIZMO

VILTĖ KRIŠČIŪNAITĖ¹, RASA PRANSKŪNIENĖ²

Vytauto Didžiojo universitetas (Lietuva)

ANOTACIJA

Straipsnyje aptariami tamsiojo ir darniojo turizmo aspektai, atskleidžiamos tamsiojo turizmo lankytojų patirtys darniojo turizmo kontekste. Pristatomas tyrimas, kurį atliekant analizuotos Šaltojo karo muziejaus, kuris įsikūręs Žemaitijos nacionaliniame parke, lankytojų patirtys. Tyrimo duomenų analizei pasirinkta teminė analizė, kuri yra lanksti, neribojama konkrečių teorijų ar sistemų. Temine analize siekta atskleisti Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo muziejaus lankytojų patirtis, analizuojant „TripAdvisor“ lankytojų atsiliepimus apie Žemaitijos nacionalinio parko ir Šaltojo karo muziejaus lankymo patirtis. Teminė analizė padėjo atskleisti dvylika temų, susietų į tris temines grupes, pavadintas „Tarp erdvės ir unikalumo“, „Tarp istorijos ir patirties“, „Tarp tamsiojo ir darniojo turizmo“. Atliktas tyrimas atskleidė, kad ateityje plėtojant Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspoziciją pravartu atkreipti dėmesį į unikalias lankytojų patirtis, Žemaitijos nacionalinio parko vystymą kreipiančias glaudesnės tamsiojo ir darniojo turizmo sąveikos link.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: *tamsusis turizmas, darnusis turizmas, lankytojų patirtys, teminė analizė.*

JEL KLASIFIKACIJA: P25, P48, R1, R58.

DOI:

Įvadas

Pastaraisiais metais pastebimas poreikis pažinti netradicines turizmo vietas, juk *millenials* (tūkstantmečio) karta, gimusi po 1980 metų, pasak G. Butkuvienės (2018), ieško kitokių patirčių, išskirtinių pojūčių, vengia įprastų turistinių vietų, trokšta patirti tai, kuo galėtų pasidalinti socialiniuose tinkluose. Minėtos autorės teigimu, tamsieji turistai yra labai smalsūs, daug keliaujantys, mėgstantys skaityti ir kurti istorijas, besidomintys šalies istorija ir politinėmis peripetijomis žmonės. D. Light'o (2017) teigimu, pirmą kartą dar 1990 m. tamsusis turizmas apibūdintas kaip nauja turizmo forma, susijusi su specifinėmis XX a. pabaigos aplinkybėmis. Daugiau nei du dešimtmečius trunkantys tamsiojo turizmo tyrimai atskleidė tai, kad daugybė įprastų būdų, kuriais bandyta tyrinėti tamsųjį turizmą, pasirodė nelabai tinkami, mat tamsiojo turizmo patirtims, kurios susijusios su mirties, kančios ir žiaurumo vietomis, reikia ir specifinės prieigos. Pasak D. Light'o (2017), kuris remiasi T. Johnston'u (2011), G. J. Ashworth'u ir R. C. Isaac'u (2015), reikšmingas buvo ir pačios *tamsiojo turizmo* sąvokos įtraukimas į vartoseną, nes leido turizmo tyrinėtojams atskleisti naujas problemas ir turizmo tyrimus kaupti naujomis kryptimis. Pastaraisiais metais atliekamuose tamsiojo turizmo tyrimuose vis svarbesnę vietą užima lankytojų patirčių tyrinėjimas. Pasak P. Stone'o (2011), tamsusis turizmas yra daugiadisciplinė akademinė kryptis, leidžianti nagrinėti įvairius socialinius, kultūrinius, geografinius, antropologinius, politinius, vady-

¹ Viltė Kriščiūnaitė – Vytauto Didžiojo universiteto Bioekonomikos plėtros fakulteto Verslo ir kaimo vystymosi tyrimų instituto studijų programos „Kultūros ir turizmo vadyba“ absolventė
Moksliniai interesai: darnusis turizmas, tamsusis turizmas, lankytojų patirtys
El. paštas: krisciunaite.vilte@gmail.com
Tel. +370 65 419 085

² Rasa Pranskūnienė – Vytauto Didžiojo universiteto Bioekonomikos plėtros fakulteto Verslo ir kaimo vystymosi tyrimų instituto lektorė, daktarė (socialiniai mokslai)
Moksliniai interesai: darnusis turizmas, kultūrinis paveldas, kokybiniai tyrimai
El. paštas: rasa.pranskuniene@vdu.lt
Tel. +370 37 788 112

binius ir istorinius aspektus. Taigi, norint tyrinėti tamsiojo turizmo objektą, vertėtų atkreipti dėmesį ir į turistų atvykti į tokią vietą motyvus. Norint suprasti turisto emocijas ir motyvaciją, siekiant sutelkti dėmesį į turistų patirtis, gali tekti net ir klausimus lankytojams užduoti skirtingais būdais nei įprastai. Pasak J. Packer'io ir R. Ballantyne'o (2016), lankytojų patirtis tokiuose objektuose yra daugialypė. Tad D. Light'as (2017), remdamasis J. Packer'iu ir R. Ballantyne'u (2016) bei T. Johnston'u (2013), pastebi, kad daugiau dėmesio vertėtų skirti introspektyviam, jutiminiam, transformaciniam ir dvasiniam patirčių aspektams. D. Light'as (2017) teigia, kad taip tyrėjams atsiranda daugybė galimybių tyrinėti naujus ar alternatyvius duomenų šaltinius (ypač tuos, kuriuos galima atrasti internete), siekiant suprasti turizmą mirties ir kančių vietose. Tiriant mirties ar kančios vietas, kaip pabrėžia D. Light'as (2017), remdamasis tamsiojo turizmo tyrinėtojais, tokiais kaip: A. Biran'as ir K. Hyde'as (2013); T. Johnston'as (2011); A. C. Wight'as (2006), vis dažniau tamsiojo turizmo fenomenui tyrinėti pasirenkami kokybiniai tyrimo metodai. Be to, remiantis J. Tribe'ė ir J. J. Liburd'u (2016), vis dažniau tamsiojo turizmo tyrimams pasitelkiami ir įvairūs internetiniai šaltiniai. Tad D. Light'o (2017) ir kitų tyrėjų mintys padrašina ir straipsnio autorės tyrimui pasirinkti atviros prieigos internetinius šaltinius. Tyrimui pasirinktas ir unikalus objektas – Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicija, tai vienintelė moderni ekspozicija Europoje, įsikūrusi raketinės bazės bunkeryje. Unikalu ir tai, kad pati Šaltojo karo ekspozicija yra Žemaitijos nacionalinio parko teritorijoje.

Tyrimo problema. Norint sėkmingai ir darniai plėtoti Šaltojo karo ekspoziciją Žemaitijos nacionalinio parke svarbu suprasti ir atsižvelgti į tamsiojo turizmo lankytojų patirtis darniojo turizmo kontekste.

Tyrimo objektas – Šaltojo karo ekspozicijos ir Žemaitijos nacionalinio parko lankytojų patirtys.

Tyrimo tikslas – atlikti teminę analizę, kuri atskleistų Šaltojo karo ekspozicijos ir Žemaitijos nacionalinio parko lankytojų patirtis.

Tiksli pasiekti numatoma spręsti šiuos uždavinius:

Teoriniu požiūriu aptarti tamsiojo ir darniojo turizmo vystymosi aspektus.

Atliktus teminę analizę (analizei pasitelkiant lankytojų atsiliepimus³ apie Žemaitijos nacionalinio parko ir Šaltojo karo ekspoziciją, diskusijų grupės interviu, dienoraštį), atskleisti Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijos lankytojų patirtis.

Metodai. Teoriniam straipsnio kontekstui aptarti taikyta mokslinės literatūros lyginamoji analizė ir sintezė. Atskleistas įvairių autorių požiūris tiek tamsiojo turizmo, tiek darniojo turizmo temomis. Analizuojant Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijos lankytojų patirtis taikyta teminė analizė.

1. Tamsiojo turizmo teoriniai aspektai

Tamsiojo turizmo teorinių aspektų aptarimą tikslinga pradėti nuo tamsiojo turizmo sampratos. T. Y. Chang (2014) pastebėjimu, J. J. Lennon'as ir M. Foley's 1995 metais pirmą kartą pavartojo *tamsiojo turizmo* sąvoką, kurdami turizmo vietas ar orientyrus, kurie susiję su istorinėmis tragedijomis. P. Stone'as (2011), Y. Topsakal'as ir R. Ekici (2014) pastebi, kad dauguma *tamsiojo turizmo* sąvokų sinonimų atskleidžia pagrindinius tamsiojo turizmo bruožus: tai žiaurios ir bauginančios vietovės, kuriose turistai, išgyvendami sielvartą bei kitus išgyvenimus, pažįsta skaudų istorinį paveldą. Įvairūs autoriai pateikia skirtingas tamsiojo turizmo apibrėžtis: Y. Topsakal'as ir R. Ekici (2014) teigia, kad tamsusis turizmas apima lankymąsi tokiose vietose, kur smurtas, žmonių kančios, mirtis ir nusikaltimai žmoniškumui yra pagrindiniai turizmo objektai; I. Kovolėlytė (2015) tamsųjį turizmą traktuoja kaip psichologinį procesą, siūlantį turistui realų psichologinį rezultatą, kuris patenkina emocinius turisto poreikius; B. J. Yan'as ir kt. (2016) pritaria tam, kad tamsusis turizmas yra simbolinis vartojimo procesas, teikiantis emocinį ir pažintinį potyrių turistams, turintiems interaktyvų ryšį su tamsiojo turizmo produktu, įskaitant žmogaus sukeltų ar stichinių nelaimių vietas. Kiti autoriai, kaip antai R. Navickienė (2017), teigia, kad tai viena iš alternatyvaus turizmo rūšių, kuri vis plačiau nagrinėjama įvairiais aspektais, išskiriant skirtingas šios turizmo rūšies formas, tokias kaip mirties, žudynių ar savižudybių, stichinių nelaimių vietos, lūšnynai, nykstančios vietos ar objektai. A. Martini ir D. M. Buda (2018) tamsųjį turizmą tapatina su įvairių formų, susijusių su mirtimi ir jos išgyvenimais, reprezentacijomis. Tad susiejant įvairias tamsiojo turizmo apibrėžčių variacijas, šiuo atveju apibendrinama tamsiojo turizmo

³ Prieiga internete: www.tripadvisor.com

apibrėžtis, akcentuojant tai, kad tamsusis turizmas – tai gana nauja turizmo forma, skatinanti turistus aplankyti ekstremalias, siaubą ar įtampą keliančias vietas, kuriose ne tik įgyjama istorinių žinių, bet ir skatinami tam tikri potyriai, asmeninė patirtis, leidžianti savarankiškai apmąstyti žmonijos istoriją skaudaus istoriniu paveldo kontekste.

Juk tamsusis turizmas – tai turizmo šaka, glaudžiai susijusi su įvairiais jausmais ir potyriais, tokiais kaip: mirtis, skausmas, sielvartas, baimė, neveltis ir daugeliu kitų. Tad P. Stone’as (2006) suklasifikavo „tamsos“ atspalvius, kuriems daro įtaką įvairūs erdviniai, laikini, politiniai ir ideologiniai veiksniai (1 pav.). Čia atspalvių „tiekimo spektras“ svyruoja nuo „tamsiausio“ iki „šviesiausio“ tamsiojo turizmo formų.

Tamsiausias	Tamsesnis	Tamsus	Šviesus	Šviesesnis	Šviesiausias
					
Didesnė politikos ir ideologijos įtaka			Mažesnė politikos ir ideologijos įtaka		
Orientuota į švietimą			Orientuota į pramogas		
Istorija, orientuota į saugojimą ir atminimą			Istorija, orientuota į komerciją ir romantizmą		
Suvokiama autentiška produkto interpretacija			Suvokiama neautentiška produkto interpretacija		
Lokacinis autentiškumas			Nelokacinis autentiškumas		
Trumpesnė laiko atkarpa nuo įvykio			Ilgesnė laiko atkarpa nuo įvykio		
Netikslinga pasiūla			Tikslinga pasiūla		
Mažiau išvystyta turizmo infrastruktūra			Labiau išvystyta turizmo infrastruktūra		

1 pav. Tamsiojo turizmo atspalviai

Šaltinis: sudaryta remiantis Stone, 2006

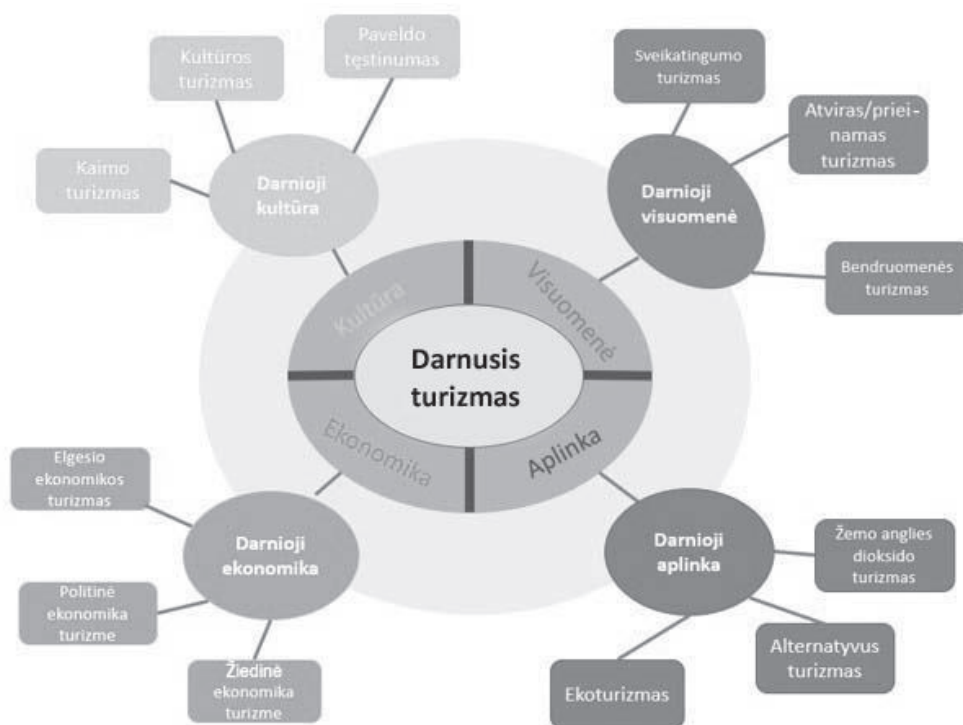
Tamsiojo turizmo atspalviai (1 pav.) atskleidžia tendenciją, kad tamsiojo turizmo objektas lankytojo akimis gali atrodyti skirtingai, apimti tiek tamsiausią, tiek ir šviesiausią jo aspektą. Taigi gana platų atspalvių diapazoną – nuo tamsiausio iki šviesiausio. Atspalviai leidžia lengviau orientotis tarp tamsiojo turizmo objekto poveikio turistams ir vietovės, kurioje jis yra.

Tamsusis turizmas analizuojamas ir kaip vadybinė bei psichologinė kryptis, galinti nagrinėti socialinius ir kultūrinius aspektus, apsvarstyti, spręsti vadybines bei politines pasekmes ir dilemas. P. Stone’as (2011) savo darbe remiasi A. V. Seaton’o (2009, cit. Stone, 2011) nuomone, kad, norint valdyti tamsiojo turizmo vietas, svarbu suprasti, kad tai yra unikalios, nuo kitų turistinių vietų besiskiriančios garsinės erdvės, tad siekiant atskleisti jų evoliucinę įvairovę ir poliseminę prigimtį reikia unikalų vadybos strategijų. A. V. Seaton’as (2009, cit. P. Stone, 2011) siūlo tamsiojo turizmo objektus pateikti kaip šiuolaikinę bendravimo moralę atitinkančias erdves, kad tamsusis turizmas būtų ne tik istorijos sergėtojas paveldo prasme, bet ir veiktų kaip šiuolaikinės visuomenės vertybių simbolis. P. Stone’as (2011) savo darbe remiasi ir kitų autorių, tokių kaip A. Chronis (2005), idėjomis, tamsųjį turizmą supranta kaip karo kraštovaizdį, kurį galima simboliškai pakeisti ir pritaikyti tiek paslaugų teikėjams, tiek turistams, siekiant apibrėžti ir sustiprinti socialinę padėtį, patriotizmo ir tautinės vienybės vertybes per kitų mirtį. M. Korstanje ir B. George’as (2017) pritaria K. Erikson’ui ir kt. (2014), kad vertėtų apmąstyti galimybę apibrėžti tamsųjį turizmą kaip „perkeltąjį paveldą“ (angl. *displaced heritage*), tai reiškia, kad, nors paveldui vis dar gresia pavojus po įvykusios katastrofos, jis yra ne mažiau tikras ir tinkamas šaltinis kuriant naują (perkeltąjį) paveldą. Daugelis žiaurių žmonijos katastrofų galėtų tapti „perkeltuoju paveldu“, kuris informuotų šių laikų žmoniją apie prarastą palikimą ir skatintų išsaugoti tai, kas liko, kuriant naujos prigimties gamtos ir kultūros paveldo išteklių bei pažinimo mechanizmus.

2. Darniojo turizmo teoriniai aspektai

Remiantis Lietuvos Respublikos turizmo įstatymu „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2012–2016 metų programos įgyvendinimo prioritetinių priemonių patvirtinimo“, *darniojo turizmo* sąvoka apibrėžiama kaip turizmo plėtros ir planavimo tipas, kai turizmą skatinama plėtoti, išsaugant natūralią gamtinę ir kultūrinę aplinką. Tradiciškai *darniojo vystymosi* sąvoka apima ekonominio, aplinkosaugos, socialinio ir kultūrinio tvarumo aspektus, siekiant ne tik didesnės ekonominės naudos, bet ir sukurti geresnes gyvenimo sąlygas visuomenei, vietos bendruomenei (Lietuvos Respublikos Vyriausybė, 2014). Tuo tarpu *darnusis vystymasis* (Štreimikienė, 2014) apibūdinamas, kaip vystymosi politika, siekiant patenkinti su gerove susijusius visuomenės ekonominius, socialinius ir aplinkos poreikius artimiausiu, vidutinės trukmės ir, svarbiausia, ilgalaikiu periodu, ši sąvoka paremta prielaida, kad vystymasis turi tenkinti šiandienos poreikius ir nekelti pavojaus ateities kartų gerovei. Siekiant darniojo turizmo, S. Y. Pan'o ir kt. (2018) teigimu, būtini keturi konceptualūs aspektai, pateikti 2 paveiksle, čia detalai atskleidžiami įvairūs darnųjų turizmą veikiantys veiksniai, suklasifikuoti į grupes: darnioji visuomenė, darnioji aplinka, darnioji ekonomika ir darnioji kultūra. Remdamiesi įvairių autorių įžvalgomis, šias grupes aptarsime detalčiau.

Visuomenės darnumas skleidžiasi per sveikatingumo, atvirąjį turizmą ir bendruomenės turizmą. Sveikatingumo turizmas šiuo atveju apibrėžiamas kaip santykių ir reiškinių visuma, pasikeitus gyvenamajai vietai, kuri skatina atkurti žmogaus fizinę, psichinę ir socialinę gerovę naudojantis sveikatos priežiūros paslaugomis (Ridderstaat ir kt., 2019). Atvirasis turizmas suprantamas, kaip suinteresuotų asmenų bendradarbiavimo procesas, įskaitant jų judėjimą, idėjų generavimą, susitikimus, kognityvinės prieigos dimensijas, veikiant savarankiškai ir laikantis teisingumo bei orumo principų pristatant visuotinai sukurtą turizmą produktą ar paslaugą (Natalia ir kt., 2019). Bendruomenės turizmas kai kuriose bendruomenėse traktuojamas kaip veiksmingas skurdo mažinimo būdas, nes turizmas skatina kurti naujas darbo vietas ir suteikia galimybę parduoti vietinius produktus.

2 pav. Darniojo turizmo konceptualūs aspektai

Šaltinis: sudaryta remiantis Pan ir kt., 2018

Darnioji aplinka vystosi aktyvėjant žemo anglies dioksido turizmui, ekoturizmui, alternatyviajam turizmui. Žemo anglies dioksido turizmas suprantamas kaip turizmas, kai siekiama išnaudoti mažiau anglies dioksido, tai yra naujas vartojimo būdas, siekiant mažinti anglies dioksido išskyrimą į aplinką (Can, Hongbing, 2011). Alternatyviuoju turizmu paprastai apibūdinamas turizmas, būdingas nedidelio masto ir vietos nuosavybėms. Šis turizmas orientuojasi į patirtį, susijusią, pavyzdžiui, su pažintinėmis, savanorių kelionėmis ar savanoryste ūkyje bei ekologiniu turizmu (Prince, Ioannides, 2017). Ekoturizmas suprantamas kaip ypatingas aplinką tausojantis turizmas, kaip natūralios ekologinės sistemos pagrindas, užtikrinantis būsimos ekologinės sistemos pusiausvyrą ir tenkinantis turistus, kartu plėtojantis ekonomiką (Ke, 2012).

Darnioji ekonomika galima turizme vystant žiedinę ir politinę ekonomiką, plėtojant elgesio ekonomikos turizmą. Žiedinė ekonomika turizme modeliuojama kaip pramonė, perdurbanti panaudotas pramonės prekes, kurios naudojamos kartu su prekėmis, pagamintomis iš neapdorotų žaliavų (Hanumante ir kt., 2019). Politinė ekonomika turizme leidžia pabrėžti pagrindines valstybės charakteristikas: asmenines, bendruomenės, valstybės, be to, įveikinti įvairias globalias ir vietines temas, tokias kaip branduolinė katastrofa Fukušimoje, klimato kaita ir pan. (Greco, Yamamoto, 2019). Elgesio ekonomikos turizme svarbu patenkinti dabarties poreikius, nemažinant ateities kartų galimybių tenkinti savo poreikius, t. y. pagrindiniu tikslu tampa siekis apsaugoti aplinką atitinkamai elgiantis (Wang ir kt., 2019).

Darnioji kultūra skleidžiasi kaip kaimo, kultūrinis turizmas ir kaip paveldo tęstinumas. Kaimo turizmas pabrėžia sveiką veiklą, gyvenimą gryname ore, gėlą vandenį, natūralų kraštovaizdį, kaimo kultūrą ir tradicijas (Pan ir kt., 2018). Kultūrinis turizmas suprantamas kaip neatsiejama kultūros ir turizmo sąsaja, juk kultūrinis unikalumas motyvuoja keliauti, o kelionės savaime kuria kultūrą (Richards, 2018). Paveldo tęstinumas R. Zhanga'os ir L. Smith (2019) apibrėžiamas kaip turizmas, įtraukiantis turistų emocinį aktyvumą, čia keliautojų ir gyventojų socialinė bei kultūrinė sąveika reiškiasi kaip svarbūs paveldo turizmo aspektai.

Aptarus darniojo turizmo conceptualius aspektus, galima teigti, kad siekiant tvaraus ir veiksmingo turizmo, didžiausią dėmesį reikėtų sutelkti į keturis pagrindinius darniojo turizmo conceptualius aspektus, kaip galimas darniojo turizmo vystymo perspektyvas: darniąją visuomenę, darniąją aplinką, darniąją ekonomiką ir darniąją kultūrą. Tad darnaus vystymosi principai turėtų būti taikomi įvairioms turizmo veikloms – tiek vykdam į ilgalaikes, tiek ir trumpalaikes strategijas ar programas.

Apibendrinant tamsiojo ir darniojo turizmo teorinius aspektus ir ieškant jų sąsajų, svarbu akcentuoti, kad teoriškai tamsiojo turizmo objektai glaudžiai siejami ne tik su emociniais ir psichologiniais potyriais, bet ir su vietove. Tyrėjai pastebi, kad tamsiojo turizmo objektų lankytojai jaučia stiprų emocinį gamtos, vietovės ir istorinių įvykių tarpusavio ryšį. Potyrius tamsiajame turizme analizavę H. Boteng'as ir kt. (2018) pritaikė S. K. Aho (2001) potyrių skirstymą ir suskirstė potyrius į: emocinius, susijusius su stipriais jausmais, kurie kyla tam tikroje tamsiojo turizmo vietovėje ir gali sukelti jaudulį, baimę ir (arba) juoką; informacinius, susijusius su intelektiniais įspūdžiais ar įgytomis žiniomis apie tam tikrą skausmingą įvykį ar katastrofą; praktinius, kaip įgūdžius, kurie įgyjami lankant turistines vietas, susijusias su tamsiuoju turizmu; keitimosi potyrius, kaip pokyčius, kurie įvyksta turistų gyvenime apsilankius tamsiojo turizmo vietovėje. Minėti potyriai neretai gali virsti sudėtingomis ir traumuojančiomis patirtimis. Tad aptartos galimos darniojo turizmo vystymo perspektyvos, vystant darniąsias visuomenę, aplinką, ekonomiką ir kultūrą, lemtų sudėtingų tamsiojo turizmo vietų lankytojų patirčių harmonizavimą.

3. Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijos lankytojų patirčių teminė analizė: tyrimo eiga ir rezultatai

Teminė analizė ir jos eiga. Pasak V. Clarke ir V. Braun (2013), tyrimui pasirinkus kokybinę prieigą, dažnai kyla klausimai, kokius kokybinius metodus geriau pasirinkti ir kaip juos taikyti. Tad minėti autoriai siūlo rinktis teminę analizę, kaip gana nesudėtingą metodą. V. Clarke ir V. Braun (2013), pristatydami teminės analizės principus, teigė, kad teminė analizė yra labai lankstus metodas, nes nėra apribotas konkrečios teorijos ar sistemos. Pasak J. Aronson'o (1995), pirmas teminės analizės žingsnis – duomenų rinkimas, toliau autorius turi identifikuoti visus tarpusavyje susijusius duomenis. Šis žingsnis žengiamas, siekiant duomenis susieti ir suskirstyti į

pogrūpius, tada juos sujungti į didesnę kategoriją, iš kur vėliau atsiranda apjungiančios temos. Temos gali būti susijusios, pvz., su jausmais ar vaizdais, ir patikslintos renkant idėjų ar patirčių fragmentus. Pasak V. Clarke ir V. Braun (2013), teminė analizė iš esmės yra būdas nustatyti ir analizuoti kokybinius duomenis. Ji pritaikyta įvairiems mokslinių tyrimų interesams ir teorinėms perspektyvoms bei naudinga kaip pagrindinis metodas, nes: analizuoja daugybę tyrimų klausimų, apimančių žmonių patirtį, supratimą ar konkrečių reiškinių konstravimą konkrečiuose kontekstuose; gali būti taikoma analizuojant įvairių tipų duomenis, pradedant nuo antrinių šaltinių, pvz.: diskusijų grupės interviu įrašų transkripcijų; tiek dideliems, tiek mažiems duomenų rinkiniams; norint pagrįsti duomenis arba atliekant teorines analizes. Pasak T. Tra (2019), teminė analizė yra duomenų analizės metodas, taikomas sistemingai nustatyti ir siūlyti išvalgas prasmės modeliams, dar vadinamiems temomis. Be to, T. Tra (2019), remdamasis D. Mortesen'u (2019), papildė, kad teminis požiūris padeda tyrėjui nustatyti pokalbių metu surinktas duomenų temas, išvelgti ir įprasminti kolektyvines reikšmes.

Tyrimo dalyviai. Teminei analizei duomenys rinkti atliekant lankytojų atsiliėpimų, pateiktų el. svetainėje⁴, analizę, analizuojant diskusijų grupės interviu ir dienoraščio medžiagą. Analizei pasirinkti minėtoje svetainėje pateikti lankytojų atsiliėpimai apie Šaltojo karo ekspoziciją ir Žemaitijos nacionalinį parką, pasirinkus du konkrečius objektus: Šaltojo karo ekspoziciją (angl. *Cold War Museum*) ir Žemaitijos nacionalinį parką (angl. *Zemaitija National park*). Tyrinėjami visi lankytojų atsiliėpimai, pateikti minėtoje platformoje nuo 2014 m. iki 2019 m. lapkričio mėnesio (138 atsiliėpimai apie Šaltojo karo ekspoziciją ir 22 – apie Žemaitijos nacionalinį parką). Sisteminant lankytojų atsiliėpimus, pateiktus el. svetainėje, siekiant išsaugoti lankytojų konfidencialumą, nenurodomi originalūs jų vardai ar ikonos, pateikiami tik patys atsiliėpimų tekstai ir nurodoma gyvenamoji šalis, savo šalies nenurodžiusiems atsiliėpimus pateikusiems lankytojams sugalvoti slapyvardžiai, pvz.: *Anonimas1*, *Anonimas2* ir t. t. Analizuojant lankytojų atsiliėpimus, išryškėjus pradinėms temoms ir siekiant į jas labiau pasigilinti, parengti iš dalies struktūruoti interviu klausimai, skirti Šaltojo karo ekspozicijos darbuotojams, naudoti diskusijų grupės interviu metu. Iš dalies struktūruotame diskusijų grupės interviu dalyvavo trys tyrimo dalyvės, Šaltojo karo ekspozicijos darbuotojos, kurių patirtys pateiktos kuo konfidencialiau, vardai nenurodyti, vietoj jų parašyti slapyvardžiai, pvz.: *edukatorė1*, *edukatorė2* ir pan. Dienoraštyje aprašyti praktikantės pasakojimai ir asmeniniai išgyvenimai, patirti atliekant praktiką Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijoje, jie pasitelkti ir teminėje analizėje.

Tyrimo rezultatai. Atlikus Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijos lankytojų patirčių teminę analizę, išskirta 12 temų, atskleidžiančių Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijos lankytojų patirtis ir jų sąsajas su tamsiuoju bei darniuoju turizmu. Siekiant teminio aiškumo, sugrupavus visas išryškėjusias temas, apsispręsta jas sujungti į tris pagrindines temų grupes, kurios pateiktos 3 paveiksle.

3 pav. Temų grupės, siejančios Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijos lankytojų patirtis

⁴ Prieiga internete: www.tripadvisor.com

Temų grupės, siejančios Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijos lankytojų patirtis, pristatomos detaliau: temų grupė „Tarp erdvės ir unikalumo“ atskleidžia Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijos erdvę, jos unikalumą, ekspozicijos autentiškumą, infrastruktūrą ir lokaciją. Ši grupė apima temas: Šaltojo karo ekspozicijos erdvė; ekspozicijos infrastruktūra ir lokacija; ekspozicijos unikalumas ir autentiškumas. Temų grupė „Tarp istorijos ir patirties“ atskleidžia Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijos pristatomą istoriją, lankytojų potyrius, edukacinių veiklų organizavimą, išskirtinius lankytojų požiūrius, Žemaitijos nacionalinio parko išskirtinumą. Ši grupė apima temas: Šaltojo karo ekspozicijos erdvė; ekspozicijos istorinė vertė; edukacinių veiklų organizavimas; lankytojų išskirtiniai požiūriai; atsiliepimų pavadinimai; Žemaitijos nacionalinio parko išskirtinumas. Temų grupė „Tarp tamsiojo ir darniojo turizmo“ atskleidžia Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijos tamsiojo ir darniojo turizmo sąsajas. Ši grupė apima temas: darniojo turizmo patirtis Šaltojo karo ekspozicijoje; tamsiojo turizmo patirtis Šaltojo karo ekspozicijoje; darniojo ir tamsiojo turizmo patirtis Šaltojo karo ekspozicijoje.

Šiame straipsnyje, siekiant aptarti darniojo ir tamsiojo turizmo santykį, detaliau pristatoma temų grupė „Tarp tamsiojo ir darniojo turizmo“ ir ją paaiškinančios temos.

Pristatomos šios temos „Darniojo turizmo patirtys Šaltojo karo ekspozicijoje“ potėmės: vykimo keliuku iki Šaltojo karo ekspozicijos iššūkiai; Platelių kaimas netoli Šaltojo karo ekspozicijos; gražios gamtos supama Šaltojo karo ekspozicija.

Potėmė „Vykimo keliuku“ iki Šaltojo karo ekspozicijos iššūkiai“ atskleidžia, kad ekspozicija yra įsikūrusi Žemaitijos nacionaliniame parke. Vykdami į šią ekspoziciją lankytojai daug dėmesio skiria keliukui, kuriuo vyksta. Lankytojų teigimu, keliukas yra purvinas, žvyruotas, nutiestas mišku ir sunkiai surandamas. Tačiau būtent jis simbolizuoja darnumą, nes beveik nepaveiktas šiuolaikinės infrastruktūros, kelia iššūkių, supažindina lankytojus su Žemaitijos nacionalinio parko gamta ir vertybėmis. Šiuo keliu važiuojama lėčiau ir atsargiau, tad galima pamatyti draustinį ir laukinių žvėrių. Lankytojas iš Jungtinės Karalystės rašo, kaip šį kelią atrasti, apibūdina jo būklę: „Ši muziejų nėra lengva rasti, tačiau jei nuvažiuosite apie 5 mylias į pietus nuo Platelių kaimo lankytojų aptarnavimo centro link arba pasuksite šiaurės kryptimi 164-uoju keliu link Platelių, pamatysite ženklą, nukreipiantį važiuoti tolimu purvo keliu į mišką dar apie 3 mylias.“ Tuo tarpu lankytoją iš Šiaurės Karolinos kelias iki Šaltojo karo ekspozicijos maloniai nustebino: „Tai buvo gražus pasivažinėjimas per šalį nuo mūsų kruizinio laivo link nacionalinio parko.“ Pastebima, kad pasiekti objektą sunku, bet vykti verta: „Nors raketinę bazę sunku rasti, bet verta.“ Kitam lankytojui iš Jungtinės Karalystės šis kelias priminė sovietinius laikus: „Ši vieta buvo nutolusi nuošalioje kaimo vietoje. 5 km purvo keliu. Tai tarsi žingsnis atgal į požeminį sovietų branduolinį objektą.“ Užklausus ekspozicijos darbuotojų apie keliuką, kuriuo lankytojai vyksta, *edukatorė I* komentavo, kad jis baisus ir lankytojai apie sudėtingas važiavimo juo sąlygas atsiliepia neigiamai: „Blogos tos sąlygos, ypatingai vasarą, ypatingai, kada važiuojama dviračių taku, kada visi akmenukai ir dulkės, be abejonės, kada žmogus važiuojantis tuo dviračiu paskęsta dulkėse, ten tragedija iš tikrųjų. Didžiulis klausimas iškilo, kai lankytojas parašė atsiliepimą apie tą keliuką – kodėl jūs neasfaltuojate? Kodėl jūs nesirūpinate? Deja, neturime galimybės asfaltuoti, direktorius žino viską ir jis taip pat deda pastangas.“

Potėmėje „Platelių kaimas netoli Šaltojo karo ekspozicijos“ aptariami Plateliai. Lankytojai rašo, kad šis kaimas yra unikalus, gražus, vertas dėmesio. Kaimas yra ne tik Žemaitijos nacionalinio parko centro dalis, bet čia siūlomos ir vietos gyventojų teikiamos paslaugos: nardymo, apgyvendinimo ir t. t. Lankytojas iš Norvegijos rašo, kad Plateliai yra nuostabus nežinomas miestelis, kuriame vertėtų pabūti kelias dienas: „Plateliai apskritai yra gana nežinomas perlas Vakarų turistams. Aš siūlau praleisti ten bent keletą dienų, mėgautis nacionaliniu parku, pavalgyti vietos restorane ir, žinoma, apsilankyti šiame muziejuje.“ Lankytojai rašo, kad aplankius Šaltojo karo ekspoziciją vertėtų aplankyti Platelių miestelį, nes čia gausu įdomių vietų, įdomios vietos gyventojų siūlomos paslaugos, yra autentiškų sodybų, kavinių, čia yra vienas didžiausių ir švariausių Lietuvos ežerų. Lankytoja iš Jungtinės Karalystės rašo, kad čia galima nuveikti kažką įdomaus: „Apylinkėse galima daug ką nuveikti, čia – nedidelės sodybos, kavinės ir vietos prie ežero.“

Potėmėje „Gražios gamtos supama Šaltojo karo ekspozicija“ aptariama išpuoselėta Žemaitijos nacionalinio parko aplinka. Aplankę Šaltojo karo ekspoziciją ir Žemaitijos nacionalinį parką, lankytojai pastebėjo, kad tai graži ir apmąstymams nuteikianti aplinka, tinkama pasivaikščioti po apsilankymo niūrioje ekspozici-

joje. Lankytojas iš Australijos pastebi: „Buvo labai įdomu pasivaikščioti aplinkui.“ Žemaitijos nacionalinio parko direkcija ir vietos gyventojai suteikia galimybę pasinaudoti parko infrastruktūra ir nuo miestelio iki Šaltojo karo ekspozicijos vykti dviračiais dviračių taku, kuris nutiestas šalia ežero. Lankytojas iš Jungtinės Karalystės dalijosi teigiamais įspūdžiais, kviesdamas ir kitus čia užsukti: „Važinėjomės po parką ir vaikščiojome aplink Platelių ežerą, nesitikėdami, kad jis bus toks gražus ir įdomus, koks jis buvo. Čia gražios upės, o didelis ežeras centre pasirodė toks ramus, miškai pilni laukinių gyvūnų, jame gausu pėsčiųjų takų, ilgų ar trumpų. Kai lankėmės ten birželio mėnesį, beveik nebuvo kitų lankytojų! Jei jums labiausiai patinka gamta, būtinai turėtumėte apsilankyti šiame parke – neliksime nusivylę!“

Apibendrinant šią temą galima teigti, kad Šaltojo karo ekspozicija yra įsikūrusi Žemaitijos nacionaliniame parke, kur labai graži gamta ir išpuoselėta aplinka. Šaltojo karo ekspozicijoje apsilankiusieji skiria laiko ir pasivaikščioti aplink Platelių ežerą arba aplankyti šalia esantį Platelių miestelį. Jie noriai naudojami nacionaliniame parko infrastruktūra ir iki Šaltojo karo ekspozicijos neretai vyksta dviračių taku – taip tausodami vietos gamtą.

Pristatomos šios temos „Tamsiojo turizmo patirtys Šaltojo karo ekspozicijoje“ potėmės: istorijos informatyvumas, kaip potyris; baimė, kaip tamsiojo turizmo elementas; atšiaurumas, kaip mokymosi dalis.

Potėmėje „Istorijos informatyvumas, kaip potyris“ aptariama istorinė Šaltojo karo ekspozicijos vertė ir jos sąsajos su asmeniniais potyriais. Lankytojai savo atsiliepimuose rašo, kad šis objektas istoriškai vertingas. Ekspozicija suteikia nemažai informacijos apie Šaltojo karo laikotarpį ir keičia nusistovėjusią nuomonę apie istorinius šio laikotarpio įvykius. Lankytojas iš Kanados ekspoziciją apibūdina kaip emocijoms ir apmąstymams skirtą vietą: „Nemalonu galvoti, kas galėjo nutikti pasauliui, jei slaptoji bazė būtų įvykdžiusi siaubingą tikslą.“ Ekspozicija lankytojams svarbi ir tuo, kad negina nė vienos pusės, istorinius įvykius pateikia taip, kaip jie iš tikrųjų vyko, apie tai rašo lankytojas iš Izraelio: „Dabar pasakojama Šaltojo karo istorija Baltijos šalyse iš abiejų barikadų pusių (JAV ir SSRS), be jokių nutylėjimų.“ Kitas lankytojas (*Anonimas3*) pastebėjo, kad ekspozicijoje pateikta daug svarbios informacijos apie Šaltojo karo laikotarpį: „Pateiktas didelis informacijos kiekis.“

Potėmė „Baimė, kaip tamsiojo turizmo elementas“ padėjo atskleisti, kad lankytojai šiame objekte jaučia bauginančią atmosferą, pavyzdžiui, vienas lankytojas (*Anonimas4*) tai pavadino „baisia vieta“. Kitas lankytojas iš Lietuvos rašė: „Šalta ir tamsi vieta.“ Lankytojai pabrėžia išskirtinę vietos atmosferą, kuri primena tamsius laikus, apie tai rašo lankytojas iš Škotijos: „Iš tiesų tamsūs laikai.“ Lankytojui iš Švedijos tai pasirodė įdomi vieta, primenanti tamsios istorijos etapą: „Labai įdomi kelionė per tamsiąją mūsų istorijos dalį.“

Potėmėje „Atšiaurumas, kaip mokymosi dalis“ akcentuojamas lankytojų patirtas aplinkos atšiaurumas, kaip mokymosi iš skaudžių istorinių įvykių galimybė. Lankytojai apie ekspoziciją rašo, kad tai yra skaudus Šaltojo karo priminimas. Ši ekspozicija juos verčia svarstyti apie galimas tragiškas šios vietovės pasekmes. Lankytojas iš Niujorko dalijasi savo potyriais: „Vis dėlto tai yra šurpus priminimas.“ Lankytojas iš Jungtinės Karalystės Šaltojo karo ekspoziciją supranta ne tik kaip istorinio įvykio, bet ir kaip skaudžių įvykių priminimą, jis mąsto apie to pasekmes: „Verta čia apsilankyti, klaidžiojimas po šį požeminį sovietinių raketinių bazių kompleksą yra žavus ir atskleidžiantis beprotišką branduolinio karo tikrovę.“ Lankytojui iš Australijos šurpių emocijų sukėlė keturios tuščios šachtos: „Užbaigusios mintį apie tai, kad, jei kada nors būtų buvusi paleista viena raketa.“ Savo išgyvenimais pasidalijo ir lankytojas iš Lenkijos: „Labai įdomu, bet kartu ir baisu būti šachtoje, kur prieš kelis dešimtmečius į Europą buvo nukreiptos branduolinės galvutės...“ Pateikti komentarai atskleidžia tamsiojo turizmo poveikį šioje Šaltojo karo ekspozicijoje ir leidžia pačiam lankytojui asmeniškai priartėti prie galimų Šaltojo karo pasekmių, apmąstyti savo pasaulėžiūrą tamsaus istorinio paveldo kontekste.

Apibendrinant šią temą galima teigti, kad Šaltojo karo ekspozicija yra tamsiojo turizmo objektas, atskleidžiantis stiprias žmonių emocijas ir savarankiškus apmąstymus. Objekto erdvė ir atmosfera sukelia lankytojams šurpių ir atšiaurių potyrių, leidžia labiau suprasti tamsųjį istorinį paveldą ir geriau apmąstyti galimas pasekmes.

Pristatomos šios temos „Darniojo ir tamsiojo turizmo patirtys Šaltojo karo ekspozicijoje“ potėmės: Šaltojo karo ekspozicijos vieta; ekspozicija, kaip priminimas apie galimas pasekmes žmonijai.

Potėmėje „Šaltojo karo ekspozicijos vieta“ išryškėja lankytojų susižavėjimas Šaltojo karo ekspozicijos vieta. Jie neslepia nuostabos, kad šis „baisus“ objektas yra tokioje gražioje vietoje. Lankytojus žavi ir tai, kad jis slapta statytas viduryje miško, kad būtų kuo mažiau matomas ir sunkiau aptinkamas. Tad pati šio tamsiojo

turizmo objekto vieta susieja lankytoją tarsi savaime atsirandančiu ryšiu tarp šio objekto ir gamtos, gamtai (miško) atlikus ypač svarbų slėptuvės vaidmenį šaltojo karo metu. *Edukatore2*, pasidalijusi vieno moksleivio apibendrinimu po ekskursijos, akcentavo tamsiojo ir darniojo turizmo konteksto svarbą: „Vienas moksleivis sako: „Nu, žinot ką, vis dėlto reikėjo tuose požemiuose pabūti, norint suprasti kaip gera viršuj.“ Lankytojus džiugino ne tik įdomi ekspozicija, bet ir graži aplinka lankytojas (*Anonimas1*) taip pakomentavo: „Žvalgydamiesi aplink, mėgavomės miško istorija ir ramybe“. Kitą lankytoją (*Anonimas4*) nustebino objekto vietos: „Vidury Nacionalinio parko mes atradome šią „baisią“ vietą.“

Potemėje „Ekspozicija, kaip priminimas apie galimas pasekmes žmonijai“ išryškėjo, kad lankytojai šį objektą patiria ir kaip priminimą apie galėjusius įvykti įvykius bei galimas jų pasekmes, o nuostabi nacionalinio parko gamta jiems leido suprasti, ką galėjome prarasti ir ką turime ypač saugoti bei puoselėti. *Edukatore1* pastebėjo: „Galingas ir pavojingas ginklas čia, šitoj vietoj buvo.“ Lankytoja iš Švedijos dalijosi savo išpūdžiais apie galimas šio objekto pasekmes ir svarbų priminimą ateinančioms kartoms: „Manau, kad šis muziejus yra labai svarbus priminimas apie tas baisias dienas, ypač mūsų jaunajai kartai, kad ji niekada nepamirštų, galiu šiltai rekomenduoti apsilankyti.“

Apibendrinant temų grupės „Tarp tamsiojo ir darniojo turizmo“ analizę galima teigti, kad Šaltojo karo ekspozicijos lankytojų patirtys atskleidžia, kad lankymasis šioje ekspozicijoje ir išgyventos patirtys glaudžiai susieja darnųjį ir tamsųjį turizmą. Šaltojo karo ekspozicija, kaip lankomas objektas, ne tik išryškina gamtos ir ekspozicijos ryšį, bet ir perduoda svarbią žinutę ateities kartoms. Šis Šaltojo karo objektas, siekiant slaptumo, įkurtas viduryje miško, tad savaime jo patyrimui ypač svarbi gamta, kaip neatsiejama lankomos vietos dalis. Teminė analizė atskleidžia Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspoziciją kaip unikalų objektą. Šaltojo karo ekspoziciją aplankę lankytojai patiria daug skirtingų potyrių, susipažįsta su ekspozicijos infrastruktūra ir išlikusiu jos autentiškumu, tikina, kad būtent čia kyla įvairių minčių, ši vieta jiems atrodo baugi ir neįauki. Be to, juos žavi ne tik pats objektas, bet ir jo lokacija: aplink – gražusis Plokštinės miškas, netoli – Platelių kaimas. Tad unikali Šaltojo karo ekspozicija, įsikūrusi Žemaitijos nacionalinio parko teritorijoje, kiekvienam lankytojui suteikia galimybę pasinerti į asmeninius apmąstymus.

Išvados

Teoriškai aptarus tamsiojo ir darniojo turizmo aspektus, pastebima jų tarpusavio sąveika. Teorinė tamsiojo turizmo analizė atskleidė, kad tai yra turizmo forma, skatinanti turistus aplankyti ekstremalias, siaubą ar įtampą keliančias vietas, kur ne tik įgyjama istorinių žinių, bet ir išgyvenamas gilus emocinis potyris, kai mokomasi iš žmonijos padarytų klaidų. Tamsusis turizmas suprantamas ne tik kaip dar viena paskira turizmo šaka, šis turizmas gali būti plėtojamas ir kaip edukacinė, psichologinė, vadybinė ar politinė sistema. Atlikta teorinė darniojo turizmo analizė atskleidė, kad siekiant tvaraus ir veiksmingo turizmo didžiausią dėmesį reikėtų kreipti į keturis pagrindinius aspektus: darniąją visuomenę, darniąją aplinką, darniąją ekonomiką ir darniąją kultūrą. Darniojo vystymosi principai turėtų būti taikomi įvairioms turizmo veikloms, įgyvendinant ilgalaikes ir trumpalaikes tamsiojo turizmo strategijas ar programas.

Atlikus empirinį Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicijos lankytojų patirčių tyrimą – teminę analizę, išskirtos trys pagrindinės temų grupės, pavadintas „Tarp erdvės ir unikalumo“, „Tarp istorijos ir patirties“, „Tarp tamsiojo ir darniojo turizmo“. Teminė analizė atskleidė, kad Šaltojo karo ekspozicija glaudžiai susieja darnųjį ir tamsųjį turizmą. Šaltojo karo ekspozicija, kaip lankomas objektas, ne tik išryškina gamtos ir ekspozicijos ryšį, bet ir perduoda svarbią žinutę ateities kartoms. Teminė analizė atskleidė, kad Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspozicija yra unikalus objektas, kurį aplankę lankytojai ne tik susipažįsta su autentiška ekspozicija, bet ir patiria daug skirtingų potyrių, kuriuos sukelia šiurpus istorijos priminimas. Lankytojų tikinimu, būtent čia jie turėjo galimybę apsvarstyti istorinį paveldą ir pasinerti į apmąstymus, nors ši vieta baugiai neįauki. Unikali Šaltojo karo ekspozicija, įsikūrusi unikaloje Žemaitijos nacionalinio parko teritorijoje, kiekvienam lankytojui suteikia unikalų galimybę patirti tamsiojo turizmo objektą, o Žemaitijos nacionalinio parkas, kaip darniojo turizmo objektas, skatina lankytoją suderinti sudėtingas tamsiojo turizmo patirtis.

Ateityje plėtojant Žemaitijos nacionalinio parko Šaltojo karo ekspoziciją pravartu atkreipti dėmesį į uni-kalias lankytojų patirtis, kreipiančias Žemaitijos nacionalinio parko plėtrą didesnės tamsiojo ir darniojo tu-rizmo sąveikos link.

Literatūra

- Aronson, J. (1995). A Pragmatic View of Thematic Analysis. *The Qualitative Report*, Vol. 2(1), p. 1–3.
- Boteng, H., Okoe, A. F., Hinson, R. E. (2018). Dark tourism: Exploring tourist's experience at the Cape Coast Castle, p. Ghana. *Tourism Management Perspectives*, p. 104–110.
- Butkuvienė, G. (2018). Populiarijantis tamsusis turizmas: pažinkite Lietuvos istoriją kitaip. *15 min.* Prieiga internete: <https://www.15min.lt/pasaulis-kiseneje/naujiena/per-lietuva/populiarijantis-tamsusis-turizmas-pazinkite-lietuvos-istorija-kitaip-642-991570>
- Can, H., Hongbing, D. (2011). The model of developing low-carbon tourism in the context of leisure economy. *Energy Procedia*, Vol. 5, p. 1974–1978.
- Chang, T. Y. (2014). Dark tourism. The Effects of Motivation and Environmental Attitudes on the Benefits of Experi-ence. Taiwan: National Kaohsiung University of Hospitality and Tourism. *Revista Internacional de Sociología (RIS) Special Issue on Organizational Innovation*, Vol. 72, extra 2, p. 69–86. DOI:10.3989/ris.2013.08.06
- Clarke, V., Braun, V. (2013). Teaching thematic analysis: Overcoming challenges and developing strategies for effective learning. *The Psychologist*, Vol. 26 (2), p. 120–123.
- ColdWarMuseum. TripAdvisor.* Prieigainternete: https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g1185602-d3369210-Reviews-Cold_War_Museum-Plateliai_Zemaitija_National_Park_Telsiai_County.html
- Greco, A., Yamamoto, D. (2019). Geographical political economy of nuclear power plant closures. USA. *Geoforum*, Vol. 106, p. 234–243.
- Hanumante, N. C., Shastri, Y., Hoadley, A. (2019). Assessment of circular economy for global sustainability using an integrated model. *Resources, Conservation & Recycling*, Vol. 151, p. 2–13.
- Ke, L. (2012). The Weakness and Innovation of China Eco-tourism. *International Conference on Solid State Devices and Materials Science*, p. 953–957.
- Korstanje, M., George, B. (2017). Concluding Chapter: dark tourism and society. *Virtual Traumascape and exploring the roots of Dark Tourism*. M. Korstanje, B. George (eds.), p. 209–225. Hershey, IGI Global.
- Kovolėlytė, I. (2015). Peculiarities and difficulties in dark tourism management and consumption. *Acta museologica Lithuanica*, Vol. 2, p. 145–182.
- Lietuvos Respublikos Vyriausybė. (2014). *Lietuvos turizmo plėtros 2014–2020 metų programa*. Vilnius. Prieiga inter-nete: <https://eimin.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/turizmas/lietuvos-turizmo-pletros-programa>.
- Light, D. (2017). Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism. *Tourism Management*, Vol. 61, p. 275–301.
- Martini, A., Buda, D. M. (2018). Dark tourism and affect: framing places of death and disaster, *Current Issues in Tour-ism*, Vol. 23 (6), p. 679–692. DOI:1080/13683500.2018.1518972
- Natalia, P., Clara, R. A., Simon, D., Noeliad, G., Barbarac, A. (2019). Critical elements in accessible tourism for desti-nation competitiveness and comparison: Principal component analysis from Oceania and South America. *Tourism Management*, Vol. 75, p. 169–185.
- Navickienė, R. (2017). *Tamsiojo turizmo sampratos teoriniai aspektai. Tarptautinės mokslinės-praktinės konferencijos pranešimų medžiaga. Iššūkiai ir socialinė atsakomybė versle*. Kolpingo kolegija, p. 71–76.
- Packer, J., Ballantyne, R. (2016). Conceptualizing the Visitor Experience: A Review of Literature and Development of a Multifaceted Model. *Visitor Studies*, Vol. 19 (2), p. 128–143. DOI: 10.1080/10645578.2016.1144023
- Pan, S. Y. Gao, M., Kimc, H., Shah, K. J., Pei, S. L., Chiang, P. C. (2018). Advances and challenges in sustainable tourism toward a green economy. *Science of the total environment*, Vol. 635, p. 452–469.
- Prince, S., Ioannide, S. D. (2017). Contextualizing the complexities of managing alternative tourism at the community-level: A case study of a nordic eco-village. *Tourism Management*, Vol. 60, p. 348–356.
- Richards, G. (2018). Cultural tourism. A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Man-agement*, Vol. 36, p. 12–21. DOI: 10.1016/j.jhtm.2018.03.005
- Ridderstaat, J., Singh, D., DeMicco, F. (2019). The impact of major tourist markets on health tourism spending in the United States. *Journal of Destination Marketing & Management*, Vol. 11, p. 270–280.
- Stone, P. (2006). *Dark Tourism Spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions*. University of Central Lancashire. Prieiga internete: https://works.bepress.com/philip_stone/4/
- Stone, P. (2011). Tourism Anthropology. Dark Tourism: towards a new post-disciplinary research agenda. *International Journal of Tourism Anthropology*, Vol. 1 (3/4), p. 318–332.

- Štreimikienė, D. (2014). Darnus vystymasis: teorija ir praktika. Vilnius: Vilniaus universitetas, p. 5- 408. *Darnus vystymasis: teorija ir praktika*. Kolektyvinė monografija. Sud. D. Štreimikienė. VU KHF, p. 337–356.
- Topsakal, Y., Ekici, R. (2014). *Dark Tourism as a Type of Special Interest Tourism: Dark Tourism Potential of Turkey*. Prieiga internete: <https://www.researchgate.net/publication/268448602>
- Tra, T. (2019). *The impact of social media on customer's brand awareness*. Case study: Hanoi Daewoo Hotel, p. 1–86.
- Tribe, J., Liburd, J. J. (2016). The tourism knowledge system. *Annals of Tourism Research*, Vol. 57, p. 44–61.
- Wang, Y. Xiang, D. Yang, Z. Y., Ma, S. (2019). Unraveling customer sustainable consumption behaviors in sharing economy: A socio-economic approach based on social exchange theory. *Journal of Cleaner Production*, p. 869–879. DOI: 10.1016/j.jclepro.2018.10.139
- Yan, B. J. Zhang, J., Zhang, H. L., Lu, S. J., Guo, Y. R. (2016). Investigating the motivation-experience relationship in a dark tourism space: A case study of the Beichuan earthquake relics, China. *Tourism Management*. Elsevier, Vol. 53(C), p. 108–121.
- Zemaitija National Park*. *TripAdvisor*. Prieiga internete: https://www.tripadvisor.com/Tourism-g10476718-Zemaitija_National_Park_Telsiai_County-Vacations.html tripadvisor
- Zhanga, R., Smith, L. (2019). Bonding and dissonance: Rethinking the Interrelations Among Stakeholders in Heritage tourism. *Tourism Management*, Vol. 74, p. 212–223. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2019.03.004>

Gauta: 2020-

Priimta: 2020

Pasirašyta spaudai: 2020-

